

Шановні студенти гр. № 41!

Вам пропонується тема для самостійного опрацювання. Алгоритм дій:

1. Ознайомитись з текстом лекції. За бажанням використати додаткову інформацію з даної теми.
2. Опрацювати питання для самоконтролю.
3. Виконати творче завдання. Результат надсилати на електронну адресу vm.rudchuk@gmail.com. Не забувайте вказати прізвище.

Тема 5. Соціологія екології

1. Об'єкт та предмет соціології екології
2. Розвиток соціально-екологічних поглядів
3. Основні категорії соціології екології
4. Особливості соціально екологічних процесів у сучасній Україні

Після вивченого матеріалу лекції студенти повинні вміти: визначити сутність понять об'єкт і предмет соціології екології; пояснити методи соціології екології; охарактеризувати соціально-екологічні погляди; назвати специфічні риси, які характеризують інвайроментальну соціологію; показати у чому полягає відмінність проблематики екології та екологічної соціології; проаналізувати основні категорії соціології екології; охарактеризувати особливості соціально-екологічних процесів у сучасній Україні та шляхи їх подолання.

1. Об'єкт та предмет соціології екології

Людина постійно потребує у взаємодії з іншими соціальними суб'єктами та з навколишнім середовищем (природою). Ці дві системи органічно пов'язані між собою, причому рівень розвитку суспільства визначає ставлення людини до природи. Стан довкілля є важливим чинником існування людської цивілізації. Проблеми довкілля не є суто фізичними або екологічними. Вони відображають політичні, інституціональні, культурно-екологічні засади, тому перебувають у полі зору соціальних наук.

Соціологія екології – галузь соціології, яка досліджує специфічні зв'язки між людьми та навколишнім середовищем, особливості розвитку і функціонування соціальних спільнот, соціальних структур та інститутів в умовах впливу на їх життєдіяльність антропогенних екологічних чинників. Головні її завдання полягають у вивченні закономірностей взаємодії суспільства і природи, досягненні збалансованості цієї взаємодії, отриманні достовірної соціально-екологічної інформації, з'ясуванні громадської думки щодо екологічних проблем та чинників, що їх породжують. У сфері її наукового інтересу – вплив довкілля на суспільство, формування екологічної свідомості, забезпечення участі громадян у реалізації державної екологічної політики тощо. До предметної сфери соціології екології належать і проблеми взаємодії суспільства зі штучним середовищем проживання людини.

Термін «екологія» ввійшов у науковий обіг завдяки старанням видатного німецького біолога Е. Геккеля у 1866р. на позначення науки про відношення організмів і навколишнього середовища. Його запозичено з давньогрецької мови (oikos – дім, житло). Важливий етап у розвитку екології настав з обґрунтуванням американським екологом А. Тенеслі у 1935р. поняття «екосистема» на позначення стабільної системи, що складається з живих і неживих елементів, між якими постійно відбувається кругообіг речовин, існують постійні процеси.

З посиленням антропогенного (спричиненого діяльністю людини, використанням нею складної і могутньої техніки) впливу на довкілля виникло та з часом конкретизувалася ідея «соціалізації природи». В середині 30-х років ХХ століття вона втілювалася в дослідження лідерів знаменитої чиказької школи соціології Р. Парка, Ю. Берджесса і Р. Маккензі, які висунули концепцію «міста - організму» і суспільства як «глибоко біологічного феномену». Відповідно до цієї концепції, у суспільстві відбувається перебіг взаємоіснуючих біологічних і соціальних процесів, результатом яких повинна бути «соціальна рівновага». Цей комплекс проблем лідери чиказької соціологічної школи запропонували назвати «соціальною екологією».

Однак у той період екологічна соціологія як відносно самостійна галузь соціологічного знання ще не сформувалася: не вистачало ні фактології, ні теоретичних концепцій. Її становлення почалося тільки в середині 70-х років ХХ століття, коли стало очевидно, що надмірне зниження організованості біосфери, ефективності її самонастроювальних і самовідтворювальних механізмів, спричинене активною діяльністю людини, може мати катастрофічні наслідки, призвести до втрати динамічної рівноваги суспільства з природою. Відтоді локальні та розрізнені соціологічні дослідження екосистем, і їх взаємодії з суспільством почали формуватися у відносно самостійну, інтегровану галузь наукового знання – соціологію екології.

Об'єктом соціології екології є складна система соціоприродних відносин і взаємодій, яка формується і функціонує в результаті свідомої, цілеспрямованої діяльності людей, об'єднаних у різні соціальні спільноти.

Предмет соціології екології – це дослідження специфічних взаємодій між людиною (суспільством) і довкіллям, впливу його як сукупність природних і суспільних факторів на людину, а також впливу людини на довкілля. У своїх дослідженнях соціологія екології застосовує комплекс наукових методів.

Системний метод. Передбачає розгляд навколишнього середовища як цілісного системного утворення, диференційованої системи, компоненти якої динамічно врівноважені. Відповідно до цього екологічним середовищем людства є біосфера Землі, яка поєднує довкілля і діяльність людини в єдину систему: природа – суспільство. Обидва компоненти цієї системи є паритетними. Соціологія екології вивчає вплив людини на рівновагу природних екосистем, обґрунтовує необхідність управління та раціоналізації взаємовідносин суспільства і природи. Людство розглядає як складову екологічної системи.

Діалектичний підхід. Зумовлює вивчення взаємозв'язків і взаємодій компонентів системи.

Синергетична методологія. Відмовляючись від традиційного розгляду природи як незалежного від людини об'єкта, підпорядкованого одвічним і незмінним законам, соціологія екології предметом своїх досліджень вважає цілісну динамічну систему «людини – природне середовище, компоненти якої є відносно автономними та активними

суб'єктами». Особливості взаємодії компонентів цієї системи полягають у забезпеченні існування людства за рахунок речовин та енергії, взятих з природи. Усе це передбачає їх добування, переробку, транспортування і засвоєння, а також виділення непотрібних і шкідливих залишків переробки та засвоєння.

2. Розвиток соціально – екологічних поглядів

Проблема вивчення взаємовідносин людини і природи мають глибокі історичні джерела. Ще в давньокитайській та давньоіндійській філософії, культурі проблем співвідношення природного та людського – гармонія зі світом, з природою, мала першочергове значення. В одній із найдавніших книг буддистського канону «Сутта-Ніпатте» вказувалося на необхідність розвивати в собі любов до природи, до всього живого.

У працях Аристотеля, та його учня Теофраста, а згодом і давньоримського вченого Плінія порушувалися питання цілком екологічного змісту: особливості характеристик тварин і рослин залежно від навколишнього суспільного середовища. Е. Геккель, німецький природознавець, уперше запровадив (1866р.) термін «екологія». Не стояв осторонь цієї проблеми і відомий природознавець Ч. Дарвін, чия теорія боротьби за існування наклала досить вагомий відбиток на розвиток біологічних, філософських та соціальних наук.

О. Конт та Г. Спенсер – фундатори соціологічного знання, проводили біологічні аналогії в структурі та функціонуванні суспільства. Соціальні теорії О. Конта, Г. Спенсера досить активно обговорювалися в біологічній літературі, що сприяло взаємному збагаченню біологічних та соціальних поглядів. На той час з'явилося багато теорій, котрі розглядали закони боротьби за існування, міжвидової боротьби та природного добору як головні соціальні детермінанти соціального розвитку, а причини виникнення соціальних конфліктів зводилися до біологічних чинників (теорії соціального дарвінізму). Класики соціологічного знання ХІХ століття спростували надто спрощені погляди на відносини суспільства з навколишнім середовищем і заклали підґрунтя детальнішого аналізу цих відносин.

Для соціології принциповою була ідея К. Маркса, про те, що природа – це тіло людини, яка повинна розумно його використовувати.

Соціальні аспекти екології стали предметом соціальних наукових досліджень. У 60-х роках ХІХ століття американський вчений Г. Марш вводить термін «соціальна екологія», трактуючи її як науку про вплив міського середовища на формування індивіда. На початку ХХ століття французькі географи (Е. Мертон, Ж. Брюн, П. Відаль) розробляли концепцію географії людини, предметом якої було вивчення групи явищ на планеті, до яких причетна діяльність людини. Найбільш яскраво екологічна проблематика, пов'язана з виживанням людської цивілізації, знаходила вияв і у російських космістів. У джерел цієї проблематики стояв М. Умов. Особливо чітко ця тема визначилась у працях К. Цюлковського, В.Вернадського, в яких висвітлювалися глобальні біологічні та геологічні наслідки соціальної діяльності людства.

Важливим етапом становлення соціологічного підходу у вивченні екологічних проблем було виникнення у 20-х роках ХХ століття чиказької школи соціології міста, де об'єктом наукового інтересу був зв'язок між різного роду проявами соціальної патології та економіко-географічною організацією міста. Р. Парк, представник даного напрямку сприяв поглибленню системного підходу до суспільства у його єдності з природою.

У 50-60 роках ХХ століття велись активні наукові дискусії з приводу завдання, предмета дослідження, методології екосоціологічного знання («соціальна екологія» А. Холі,

«екологічний комплекс» О. Данкена та Л. Оноре, Римський клуб та інші), що підносили дану галузь знань у вищійдисциплінарний рівень.

У 1970р. у Варні на Всесвітньому конгресі соціологів було «визнано» існування соціальної екології як самостійної галузі наук. З кінця 80-х років даний напрям дістав назву інвайроментальної соціології(від англ. environment – навколишнє середовище), що виникло під впливом діяльності Римського клубу та комісії ООН з проблем середовища і розвитку. Інвайроментальна соціологія обстоює входження людини як одного з біологічних видів до глобальної екосистеми: зумовленість людської діяльності не тільки соціокультурними чинниками, а й складними природними зв'язками; залежність людини від біофізичного середовища, що накладає потенційні, фізичні та біологічні обмеження на людську діяльність; нездатність людини спростувати екологічні закони.

Автори цих положень – американські вчені В. Кеттон и Р. Данлеп – висунули їх на противагу існуючій понад 400років «парадигмі людської винятковості», і в основі якої – чотири сентенції:

1. людські істоти є унікальними соціоприродними утвореннями, тому що вони мають культуру;
2. культура змінюється значно швидше, ніж біологічні особливості людини, тому саме їй належить основна роль в соціальному розвитку індивідів та спільнот;
3. поведінка людини зумовлена передусім соціальними, а не природними чинниками;
4. суспільний прогрес безмежний, що уможлиблює вирішення в майбутньому всіх соціальних проблем.

Усі ці постулати, на думку представників інвайроменталістської соціології, засвідчили протягом ХХ століття, особливо другої його половини, не тільки свою обмеженість, а й теоретичну неспроміжність, оскільки їх прихильники продовжують ігнорувати залежність суспільства від природного середовища, не усвідомлюють проблеми обмеженості природних ресурсів, що загострилися в останні десятиліття.

Опоненти «парадигми людської винятковості» опиралися на сформульовану Дж. Форрестером концепцію світової динаміки. Вона ґрунтується на теоретичній моделі, в якій взаємопов'язані населення, капіталовкладення (фонди), географічний простір, природні ресурси і виробництво продуктів харчування, взаємодія яких зумовлює динаміку змін у світовій системі. Ця теоретична концепція, розвинута Р. Данлепом, В. Кеттоном, Д. Мердоком, Дж. Мітчеллом, Н. Мойсеевим та ін., покладена в основу соціології екології. Головні її *принципи* зводять до таких положень:

1. *Людство є одним з багатьох видів живих істот, що залежать від природного навколишнього середовища, й у цьому сенсі не є винятковим. Через обмеженість зворотнього зв'язка з природою людські дії часто спричиняють непередбачувані наслідки.*
2. *Вищою цінністю є гармонійний розвиток людини і природи.*
3. *Наявність у людини розуму не передбачає для неї жодних привілеїв. Навпаки, це накладає на неї додаткові обов'язки щодо природи. Світ людей і світ природи – елементи єдиної системи.*

4. Вплив на природу змінюється взаємодією, ціль якої полягає у максимальному задоволенні потреб людини і потреб природи.

5. Природний світ має певні межі тому існують обмеження щодо економічного росту.

6. Держава своєю діяльністю спричиняє загострення екологічних проблем, прагнучи створити вигідні умови для капіталу, часто ігноруючи особливості навколишнього середовища.

7. Взаємодія з природою повинна визначатися «екологічним імперативом»: правильно і дозволено тільки те, що не порушує існуючої в природі екологічної рівноваги.

Спираючись на ці принципи, академік М. Мойсеев сформулював концепцію коєволюції, яка має бути орієнтиром у взаємодії людини з природою в умовах зростаючої небезпеки екологічної катастрофи. Процес коєволюції тлумачиться не як статично існуюча рівновага між природою і людиною, а як «стійка нерівновага», за якої зміна параметрів біосфери відбувається настільки повільно, що людство здатно адаптуватися до змін, вписатися у стабільні біогеохімічні цикли.

Отже, соціалогія екології має справу зі складною і багатокомпонентною соціобіотехносферою, центральну роль у якій відіграє людина. Тому всі заходи, спрямовані на збереження і відтворення навколишнього середовища, мають своєю метою створення сприятливих умов для розвитку як індивідів, соціальних груп, так і суспільства загалом за неодмінного збереження та відтворення причинно-наслідкових і зворотніх зв'язків між соціальними, технологічними і природними чинниками.

3. Основні категорії соціології екології

Основними категоріями соціології екології є «соціально-екологічна система», «екологічна свідомість», «екологічна поведінка», «екологічна культура», «екологічна освіта», «екологічна політика» тощо.

Соціально-екологічна система - сукупність структур елементів та їх функцій, що характеризують екологічну безпеку населення на регіональному та локальному рівнях. Ці елементи та функції поєднані в три взаємозв'язані підсистеми: населення регіону; об'єкти природного середовища; суб'єкти, що впливають на довкілля. Елементи екологічної системи взаємодіють між собою, відображаючись у масовій свідомості. Стан соціальної економічної системи залежить від багатьох чинників, одним з найважливіших серед яких є екологічна свідомість.

Екологічна свідомість – індивідуальна і колективна (суспільна) здатність до усвідомлення нерозривного зв'язку людини з природою, залежності добробуту людей від цілісності природного середовища, вміння та звички діяти, не порушуючи зв'язків та кругообігів у природі. Екологічна свідомість є суперечливим явищем, в якому занепокоєність станом довкілля межує з байдужістю, самозаспокоєнням, нерозумінням реальної загрози можливої екологічної катастрофи.

З екологічною свідомістю нерозривно пов'язана й *екологічна культура*. Низький рівень екологічної культури виявляється практично у всіх аспектах: в екологічній освіті (епізодичними є знання про природу, про її взаємозв'язок з суспільством, про зміни оточуючого середовища в процесі виробничої діяльності, про взаємодію системи «суспільство-природа-людина»); в екологічному вихованні (нешанобливе ставлення до

природи, відсутність особистої відповідальності за її долю (як на локальному, місцевому рівні, так і на глобальному), недостатнє розуміння її краси та гуманістичної суті); в екологічній поведінці (орієнтація не на гармонізацію відносин людини з природою, не на примноження багатств останньої, а на те, щоб взяти від неї найбільше, незважаючи на її ресурси та можливості).

Невирішеність багатьох економічних проблем спричиняє усвідомлення важливого стратегічного завдання – екологічна культура людини не може бути сформована випадково, вона вимагає дій щодо захисту оточуючого середовища. Стан природного середовища – це критерій культурного рівня не тільки держави, а й кожного громадянина зокрема.

Екологічна освіта – свідомий і планомірний розвиток знань про навколишнє природне середовище. Основна її мета полягає у формуванні уявлень про природне середовище, специфіку його внутрішніх відносин, особливості впливу людини на середовище, принципи гармонійного розвитку людини і довкілля.

Екологічна поведінка – система взаємопов'язаних дій, в яких реалізується освіченість людини щодо закономірностей функціонування довкілля, бережливе ставлення до нього. Вона визначається сукупною дією багатьох прямих і спонукальних чинників. До прямих чинників екологічної поведінки належать: природне середовище, безпосередньо створено людиною технологічне й урбанізоване середовище, технологічні фактори та ін. Спонукальні чинники охоплюють соціальну структуру суспільства, рівень розвитку демократії, сутність і структуру влади та управління, культурні традиції, моральні норми тощо. Екологічна активність у сучасних умовах виявляється по-різному, передусім у великій заінтересованості людей у вирішенні екологічних проблем. Це і різні форми руху: «зеленого руху», інших громадських рухів, форумів, організацій, що виступають за дотримання екологічної культури, проти грубих порушень санітарних правил підприємствами, бездіяльності відомств і т.д. Все більш зростає інтерес до проблем охорони біосфери, до збагачення гармонії у відносинах між людьми і природою, розуміння проблем, які мають міждержавний характер.

Екологічна політика – соціальна діяльність, спрямована на забезпечення соціальних, економічних, культурних умов, необхідних для гармонійного буття, збереження і відтворення навколишнього середовища.

4. Особливості соціально-екологічних процесів у сучасній Україні

В наш час Земна цивілізація вступила в епоху антропогенно-перевантаженої Землі, критичного стану біосфери, наочним доказом чого є екологічна криза.

Екологічна криза – це виснаження природних ресурсів та забруднення навколишнього середовища, порушення природного балансу у рослинному і тваринному світі. Виникнення екологічної кризи – це результат невідповідності логіки живої природи і так званої технологічної цивілізації, в якій багато вчених вбачають головну причину виникнення глобальних проблем сучасності. Фахівці констатують, що екологічна криза вразила всі сфери екосистеми в Україні. За оцінками вчених, щорічні втрати України внаслідок неефективного і нераціонального природокористування становлять від 15 до 20% національного доходу (один з найвищих показників у світовому співтоваристві). У документі «Навколишнє середовище і розвиток», поданому в ООН, засвідчується, що економічна політика в Україні спричинила формування екологічно нераціональної економіки, перенасиченої хімічними, металургійними, гірничними виробництвами та застарілими технологіями.

Наслідком такого ставлення до навколишнього середовища стала аварія на Чорнобильській АЕС – глобальна екологічна катастрофа, яка завдала значного удару довкіллю не лише України, Білорусії, Росії, а й Швеції, Німеччини, Італії та ін. У навколишнє середовище викинуто радіонуклідів загальною активністю 50 млн. кюрі різних типів. Економіка багатьох країн зазнала великих втрат. За оцінками спеціалістів, витрати на ліквідацію наслідків катастрофи до 2000р. становили 180-200млрд. доларів. Внаслідок переселення людей (переміщено 200 тис. осіб з 2 тис. населених пунктів) під загрозою опинилась унікальна культура цих районів. У зараженій місцевості мешкає 2,4 млн. населення.

В Україні для подолання екологічної проблеми створено Міністерство охорони навколишнього середовища і ядерної безпеки, прийнято Закон про охорону навколишнього середовища, засновано Національний екологічний центр, розроблено заходи, щодо розгортання екологічних досліджень, екологічної освіти. Зростає популярність галузей знань, які спеціалізуються на вивченні екологічних проблем і сформувалась відносно самостійна наука – соціологія екології.

Питання для самоперевірки та повторення

1. Що є об'єктом и предметом соціології екології?
2. У чому полягає відмінність проблематики екології та екологічної соціології?
3. Які Ви знаєте основні методи соціології екології?
4. Які специфічні риси характеризують інвайроментальну соціологію?
5. Розкрийте особливості коеволюційного розвитку суспільства.
6. Проаналізуйте основні категорії соціології-екології.
7. Яким цілям підпорядковане екологічне вимірювання соціальних процесів?
8. Розкрийте зміст поняття «екологічна криза».
9. Які з загально-планетарних проблем, на Вашу думку, найгостріші і чому?
10. Охарактеризувати особливості соціально-екологічних процесів у сучасній

Завдання.

Визначте основні шляхи реалізації стратегічних цілей національної екологічної політики в Україні (обсяг – 1-2 сторінки).

Національна екологічна політика

Екологічна політика на національному рівні формується **Міністерством екології та природних ресурсів**. Ще донедавна Мінприроди одночасно розробляло екологічну політику та впроваджувало її. Наразі у рамках реформи державного управління планується зосередити зусилля Міністерства саме на експертній, аналітичній роботі, яка полягатиме у

розробці політичних рішень у природоохоронній діяльності, а їхнє безпосереднє виконання покладатиметься на різні державні агенції, служби або місцеву владу.

На стратегічному рівні пріоритети екологічної політики визначені у **Проекті Закону України «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року»**

